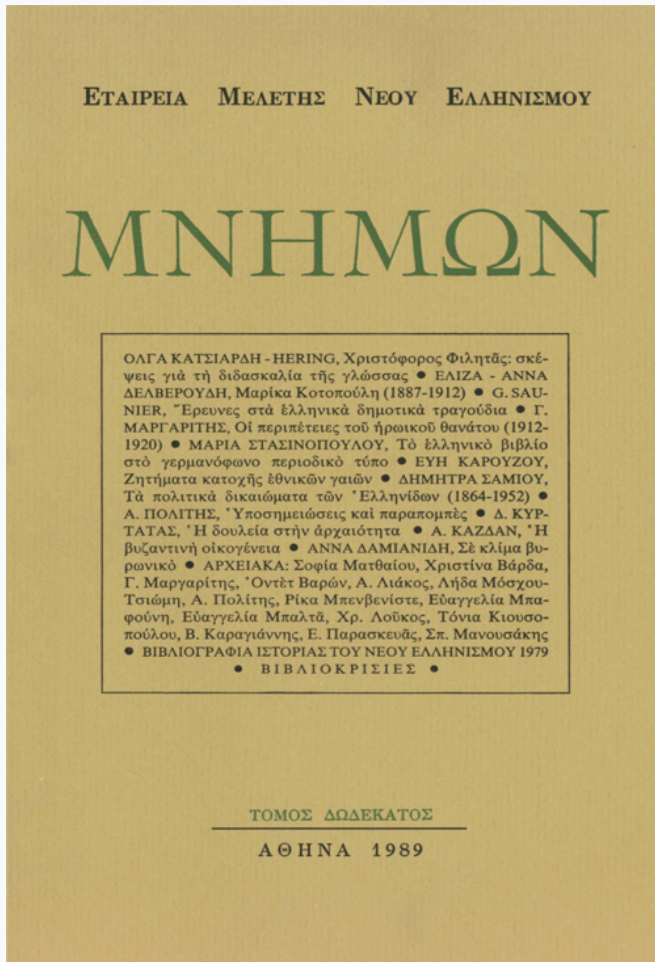

Μνήμων

Τόμ. 12 (1989)

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΟΧΗΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΓΑΙΩΝ (1833-1871)

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.409](https://doi.org/10.12681/mnimon.409)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΑΡΟΥΖΟΥ Ε. (1989). ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΟΧΗΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΓΑΙΩΝ (1833-1871). *Μνήμων*, 12, 149-161.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.409>

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΤΟΧΗΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΓΑΙΩΝ (1833-1871)

Ἡ σύγχρονη ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία, στὸ βαθμὸ πού ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ ζήτημα τῆς ἐθνικῆς γῆς, ἔχει διατυπώσει ὀρισμένες θέσεις σχετικὰ μὲ τὰ προβλήματα πού ἔθεσε ἡ ὑπαρξὴ ἐθνικῆς γῆς γιὰ πενήντα χρόνια στὰ πλαίσια τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους.

Τὰ κύρια σημεῖα τῶν θέσεων αὐτῶν εἶναι:

1) Ἡ ἐθνικοποίηση τῆς πρώην τουρκικῆς γῆς ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ἀπέκλεισε τὴ γῆ αὐτὴ ἀπὸ τὸ ἐμπορευματικὸ κύκλωμα.

2) Ἡ σχέση καλλιεργητῶν ἐθνικῆς γῆς μὲ τὴ γῆ αὐτὴ ἦταν σχέση ἐνοικίωσης. Βέβαια πολλὲς φορὲς ὁ ὅρος ἐνοίκιο χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλωθεῖ γενικὰ μιὰ χρηματικὴ καταβολὴ γιὰ τὴ χρῆση τῆς γῆς καὶ ὄχι ἀπαραίτητα ἡ διαδικασία καὶ ἡ σχέση τῆς ἐνοικίωσης. Ὅμως ὅταν δὲν διευκρινίζονται οἱ συμβάσεις στὴ χρησιμοποίησι τοῦ ὅρου αὐτοῦ, ὁ ἀναγνώστης παραπέμπεται συχνὰ στὴν ἐνοχικὴ σχέση τῆς ἐνοικίωσης.

3) Ἡ ἔλλειψη τίτλων κυριότητος ἦταν ἓνα σοβαρὸ ἐμπόδιο στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐνυπόθηκης πίστεως τόσο στὰ πλαίσια δανεισμοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας ὅσο καὶ στὸν ἰδιωτικὸ δανεισμὸ.

Σὲ μιὰ πρώτη προσέγγισι τῶν ζητημάτων πού θέτουν οἱ παραπάνω θέσεις, μὲ σκοπὸ νὰ ἀνιχνευθεῖ ἡ βαρύτητα τῶν προβλημάτων πού ἔθεσε ἡ ὑπαρξὴ ἐθνικῆς γῆς, θὰ πρέπει νὰ μελετηθεῖ κανεὶς τὴ σχέση τῶν καλλιεργητῶν μὲ τὴ γῆ αὐτὴ καὶ συγκεκριμένα τὰ προβλήματα ἀπόκτησης κατοχῆς, ταυτότητας κατόχων καὶ κυρίως δικαιωμάτων ἀλλὰ καὶ συμπεριφορῶν ἐπὶ τῆς κατεχόμενης γῆς. Παράλληλα πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ ἡ στάσι τοῦ κράτους ἀπέναντι στὸ ὄλο ζήτημα, ὅπως αὐτὴ φαίνεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὴν παρουσία τοῦ μέσα ἀπὸ τὴν νομοθετικὴ διαδικασία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀπουσία τοῦ.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἐξέτασι ὁποιοῦδήποτε ζητήματος θὰ πρέπει νὰ διευκρινίσουμε σὲ ποιὲς κατηγορίες ἐθνικῶν κτημάτων ἀναφέρονται οἱ ἔννοιες ἐνοικίασι, κατοχὴ καὶ καταπάτησι, τίς ὁποῖες θὰ χρησιμοποιήσουμε.

Ἡ βασικὴ διάκρισι πού ἔγινε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Ἐπανάστασις ἦταν ὁ χωρισμὸς τῆς ἐθνικῆς γῆς σὲ φθαρτὰ καὶ ἄφθαρτα κτήματα. Τὰ φθαρτὰ περιλάμ-

βαναν όλα τὰ κτήματα πού υπόκεινται σέ φθορές, ὅπως οἰκίες, μύλοι, ἐργαστήρια καί ἀργότερα καί τίς φυτείες, δηλαδή ἀμπελώνες, ἐλαιῶνες κ.λ.π. Τὰ ἄφθαρτα ἦταν ἡ γῆ πού καλλιεργοῦνταν μὲ δημητριακὰ καθὼς καί οἱ διάφορες φυτείες.

Ἡ ἄλλη διάκριση ἦταν αὐτὴ πού χώριζε τὴν ἐθνικὴ γῆ σὲ ἀσκεπὴ καί σὲ φυτείες. Ἡ ἀσκεπὴ γῆ ἦταν αὐτὴ πού καλλιεργοῦνταν μὲ μονοετείς καλλιέργειες, ἐνῶ φυτείες ἦταν ὅλες οἱ ἐκτάσεις πού καλύπτονταν ἀπὸ πολυετείς καλλιέργειες, ὅπως ἀμπέλια, σταφιδάμπελοι, ἐλαιῶνες κ.λ.π.

Οἱ ὄροι πού ἐπικρατοῦν μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ κράτους εἶναι *ἐθνικὰ φθαρτὰ κτήματα, ἐθνικὴ γῆ*, ὅρος ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖται γιὰ νὰ δηλωθεῖ ὄχι μόνον τὸ σύνολο τῶν ἐθνικῶν γαιῶν ἀλλὰ καί ἡ ἀσκεπὴ γῆ, καί τέλος *ἐθνικοῖδιόκτητες φυτείες*.

Ἡ ἐνοικίαση ἀφορᾷ μόνον τὰ ἐθνικὰ φθαρτὰ κτήματα καί στηρίζεται σὲ νόμους πού ἐκδίδονται κατὰ καιροῦς. Γίνεται μὲ δημοπρασία καί ἐκδίδεται ἐνοικιαστήριον συμβόλαιο τὸ ὁποῖο καθορίζει τίς ὑποχρεώσεις τοῦ ἐνοικιαστή καί κυρίως τοὺς ὅρους καλλιέργειας. Οἱ ἐνοικιαστές τῶν κτημάτων αὐτῶν δὲν πληρώνουν δικαίωμα ἐπικαρπίας· καταβάλλουν μόνον τὴ δεκάτη.

Ἡ κατοχὴ ἀφορᾷ τὴν ἀσκεπὴ γῆ καί τίς ἐθνικοῖδιόκτητες φυτείες. Ἀποκτᾶται μὲ τὴν ἄδεια τῆς κυβέρνησης ἢ καί χωρὶς αὐτὴν καί υπόκειται στὸ δικαίωμα ἐπικαρπίας τὸ ὁποῖο καθορίζεται κατὰ περίπτωσιν καί κυμαίνεται σ' ὅλο τὸ διάστημα πού ἐξετάζουμε ἀπὸ 10-25%. Ἡ κατοχὴ, παρόλο πού δὲν στηρίζεται σὲ ἔγγραφη συμφωνία, εἶναι νόμιμη ἀκόμη καί γιὰ τίς περιπτώσεις πού ἀποκτᾶται χωρὶς ἄδεια τῆς κυβέρνησης, ἐνῶ τὸ κράτος δὲν ἐπεμβαίνει οὔτε στίς καλλιέργειες οὔτε στὴ γενικότερη συμπεριφορὰ τῶν κατόχων.

Ἡ καταπάτηση τέλος εἶναι ἡ παράνομη ἰδιοποίηση ἐθνικῆς γῆς μὲ διάφορους τρόπους καί ἀφορᾷ ὅλα τὰ ἐθνικὰ κτήματα. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ δὲν καταβάλλεται δικαίωμα ἐπικαρπίας καί ἀποκτᾶται τελικὰ πλήρης κυριότητα ἐπὶ τῶν καταπατημένων ἐδαφῶν.

Ἀπὸ τίς τρεῖς αὐτὲς ἔννοιες ἐκείνη μὲ τὴν ὁποία θὰ ἀσχοληθοῦμε κυρίως εἶναι ἡ κατοχὴ καί τὰ ἐδάφη τὰ ὁποῖα καλύπτει εἶναι, ὅπως εἶδαμε, ἡ ἀσκεπὴ γῆ καί οἱ ἐθνικοῖδιόκτητες φυτείες. Οἱ δύο αὐτὲς κατηγορίες συνιστοῦν καί τὴν πλειοψηφία τῶν καλλιεργουμένων ἐθνικῶν γαιῶν.

Ἄς ξεκινήσουμε ἐξετάζοντας πρῶτα τὴν στάσιν τοῦ κράτους ἀπὸ τὸ χῶρον ὅπου κυρίως αὐτὸ εἶναι παρὼν: τὴ νομοθεσία.

Ὅταν ἦρθε ἡ Ἀντιβασιλεία στὴν Ἑλλάδα, πρώτη τῆς μέριμνα ἦταν ἡ διασφάλισιν τῆς ἐθνικῆς περιουσίας μὲ τὸ διάταγμα τοῦ 1833 γιὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ἐκποίησης παντὸς εἶδους ἐθνικῶν κτημάτων. Προκειμένου ὅμως νὰ ἐφαρμοστεῖ ἕνα πρόγραμμα οἰκονομικῆς ἀνόρθωσης, ἡ Ἀντιβασιλεία προσέβλεψε στὰ ἐθνικὰ κτήματα, τὰ ὁποῖα ἀπὸ τότε γίνονται τὸ ἀντικείμενον γύρω ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀρχίζει νὰ καλλιεργεῖται μία μυθολογία, ἐκείνη τῆς ἀνεξάντλητης πηγῆς πλοῦτου, μία μυθολογία ἡ ὁποία διατηρεῖται ἀμείωτη μέχρι τὸ 1871. Ἡ ὑπόθεσιν τῶν ἐθνικῶν γαιῶν γιὰ τὰ δάνεια τῆς Ἀνεξαρτησίας (1824 καί 1825), πού ἦταν

μία δέσμευση γιὰ τὴ διανομὴ, καθὼς καὶ ἡ ἐπιθυμία τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους νὰ μὴν ὑποκύψει στὶς πιέσεις τῶν γαιοκτημόνων γιὰ τὴν ἐκποίηση τῆς ἐθνικῆς γῆς, ὤθησαν τὴ βασιλικὴ κυβέρνησις στὴν ἐξεύρεση μιᾶς δικλείδας ἢ ὁποῖα θὰ ἐπέτρεπε τὴν ἐκποίηση γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ταμείου χωρὶς νὰ θίγεται ἡ γενικὴ ἀρχὴ τῆς μὴ διανομῆς. Αὐτὴ ἡ δικλείδα ἦταν ὁ ὅρος *ἐθνικὰ φθαρτὰ κτήματα*, τοῦ ὁποῖου τὸ περιεχόμενον διευρύνθηκε. Ἔτσι, ἐνῶ ἀρχικὰ σήμαινε τὰ κτήματα τὰ ὁποῖα ὑπόκεινται σὲ φθορὰς (μύλοι, χάνια, λουτρά, οἰκίαι κ.λ.π.), σιγὰ-σιγὰ ἐπεκτάθηκε —αὐτὸ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἐπανάστασης— ὥστε νὰ περιλαμβάνει ἐκτὸ ἀπ' αὐτὰ καὶ ὅλα τὰ εἶδη φυτειῶν.

Ἐκ τῆς ἄλλης, μία σειρά νόμων ἀπὸ τὸ 1834 καὶ ἐξῆς φιλοδοξεῖ νὰ παίξει τὸ ρόλο μιᾶς κοινωνικῆς πολιτικῆς, ἢ ὁποῖα ὅμως στεγάζει καὶ ἀπόπειρες ἀλλαγῶν στὸν δημοσιονομικὸ καὶ οἰκονομικὸ γενικότερον τομέα, ὅπως ὁ νόμος περὶ προικοδοτήσεως (1835), περὶ φαλαγγιῶν (1838), οἱ διάφοροι νόμοι περὶ ἀποκαταστάσεως ἀγωνιστῶν καὶ προσφύγων κ.ἄ. Τὰ ἀποτελέσματα ὅμως ὄλων αὐτῶν τῶν νόμων εἶναι ἀμφισβητήσιμα, ὅπως δείχνουν οἱ ἀριθμοὶ τῶν συνολικῶν παραχωρήσεων ἀλλὰ καὶ οἱ ἀλλεπάλληλοι συμπληρωματικοὶ νόμοι ποὺ κάθε φορὰ ἐλαφρύνουν τὶς διατάξεις τῶν προηγουμένων γιὰ τὴν ἐπίτευξιν ἐνὸς ἱκανοποιητικοῦ ἀποτελέσματος. Ἄν καὶ δὲν ἔχουν μελετηθεῖ ἀρκετὰ τὰ αἷτια τῆς ἀποτυχίας τῶν περισσοτέρων ἀπὸ τοὺς νόμους αὐτοὺς, μπορούμε ἐντούτοις νὰ ἐπισημάνουμε τὰ ἐξῆς:

α) ὁ τρόπος διάθεσης ἐθνικῆς γῆς στοὺς περισσότερους νόμους ἦταν ἡ δημοπρασία, τρόπος ποὺ σημαίνει ἀνταγωνισμό περιορισμένου ἀριθμοῦ ἀτόμων·

β) ἡ διάθεση ἐθνικῆς γῆς γιὰ ἀποκαταστάσεις καὶ ἀποζημιώσεις μπορούσε νὰ πραγματοποιηθεῖ μόνο ἐπὶ μὴ κατεχομένων γαιῶν. Ἄμεση συνέπεια αὐτοῦ ἦταν ἡ μεταβίβασις τῶν πιστωτικῶν γραμματίων, ποὺ χορηγοῦνταν γιὰ τὴν ἀπόκτησις γῆς, σὲ τρίτους ἔναντι τιμῆματος συνήθως πολὺ χαμηλότερου τῆς ὀνομαστικῆς ἀξίας τῶν γραμματίων.

Τέλος ὁ καθένας ἀπὸ τοὺς νόμους αὐτοὺς πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ στὸ δικό του χρονικὸ καὶ πολιτικὸ πλαίσιο ψήφισής του γιὰ νὰ βρεθοῦν οἱ λόγοι ἀποτυχίας ποὺ ἀφοροῦν τὸν καθένα ξεχωριστά.

Ἡ ἐκκρεμότητα ὡς πρὸς τὴ λύσιν τοῦ ζητήματος τῆς διανομῆς ἀπὸ τὴν μιὰ καὶ ἡ ἀποτυχία τῶν παραπάνω νόμων ἀπὸ τὴν ἄλλη διατηροῦσαν ἄλυτο τὸ πρόβλημα τῆς ἀποκατάστασης τῶν ἀκτημόνων καὶ τοῦ σχηματισμοῦ μιᾶς τάξεως μικροκαλλεργητῶν, σύμφωνα μὲ τὸ βασικὸν προσανατολισμὸν τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, μὲ ἰδιόκτητο κληρὸ ἀσφαλοῦς κυριότητος. Ἔτσι ἡ διανομὴ τῆς γῆς, γιὰ λόγους ἐξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς πολιτικῆς, ὑποκαταστάθηκε ἀπὸ τὴν ἀναγνώρισιν καὶ ὑποστήριξιν ἀπὸ μέρος τοῦ κράτους τοῦ δικαιώματος τῆς κατοχῆς. Τὸ γεγονός ἐξῆλλου ὅτι ἡ ἔγγειος φορολογία καὶ τὸ δικαίωμα ἐπικαρπίας ἀποτελοῦσαν τὰ κυριότερα ἔσοδα τοῦ κράτους, δὲν μπορούσε παρὰ νὰ ὠθήσει στὴν ἐνθάρρυνσιν τῆς καλλιέργειας τῶν χέρσων ἐθνικῶν γαιῶν. Ἡ ἐνθάρρυνσις αὕτη ἔπαιρνε ἔτσι καὶ τὸ χαρακτῆρα μιᾶς κοινωνικῆς πολιτικῆς γιὰ τὸν κατευνασμὸν κοινωνι-

νικῶν ἐντάσεων λόγω τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ ἀκτημόνων, προσφύγων κ.λ.π.

Παρά τὸ γεγονός ὅτι δὲν ἐκδόθηκε ποτὲ κάποιος νόμος ποὺ νὰ διαπραγματεύεται ἀποκλειστικὰ τὴν προστασία τῶν κατόχων καλλιεργητῶν, ἤδη ἀπὸ τὸ 1834 ἢ Ἀντιβασιλεία ἔθεσε περιορισμούς στὶς ἐκποιήσεις ἐθνικῶν γαιῶν. Ἔτσι στό διάταγμα τοῦ 1834 γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ὄσων εἶχαν λάβει μέρος στὸν Ἀγώνα μὲ στρατιωτικὴ ἰδιότητα, δίνεται τὸ δικαίωμα ἀπόκτησης ἐθνικῶν γαιῶν μὲ πλήρη κυριότητα «ἀκαλλιεργήτων μὲν πλὴν καλλιεργησίμων», ὅπως ἀναφέρεται. Στὴν ἴδια ἀρχὴ παραχώρησης, δηλαδὴ ἀκαλλιεργητῶν ἀλλὰ δυναμένων νὰ καλλιεργηθοῦν γαιῶν, στηρίζεται καὶ ὁ νόμος «περὶ παραχωρήσεως ἐθνικῶν γαιῶν εἰς τοὺς φαλαγγίτας» τοῦ 1838 καθὼς καὶ ὁ νόμος «περὶ ἀποικισμοῦ Κρητῶν» τοῦ 1848. Φαίνεται ὅτι οἱ παραπάνω νόμοι δὲν ἦταν ἀρκετὰ σαφεῖς ὡς πρὸς τὸ ποιά ἐθνικὴ γῆ ἔπρεπε νὰ παραχωρηθεῖ, γι' αὐτὸ καὶ δημιουργήθηκαν ἀρκετὰ προβλήματα στὴν ἐξαργύρωση τῶν πιστωτικῶν γραμματίων. Ἔτσι τὸ 1843 δίνεται ἡ ἀναγκαία διευκρίνηση σ' ἓνα ἄρθρο νόμου ποὺ ἀφοροῦσε παράταση τῆς προθεσμίας γιὰ τὴν ἀπόκτηση ἐθνικῶν γαιῶν ἀπὸ τοὺς φαλαγγίτες. Στὸ νόμο αὐτὸ διαβάζουμε: «Θεωροῦντες ἀναγκαῖον νὰ διακριθῆ ὀριστικώτερον τὸ μέρος ἐκεῖνο τῶν ἐθνικῶν γαιῶν, τὸ ὁποῖον ὡς ἀπαιτούμενον διὰ τὴν χρῆσιν τῶν καλλιεργούντων αὐτὸ γεωργῶν, δὲν δύναται... νὰ προσκτηθῆ παρὰ τῶν Φαλαγγιτῶν καὶ τῶν διαθεσίμων ἀξιοματικῶν... ἀπεφασίσαμεν... : τὸ δι' ἐκάστην γεωργικὴν οἰκογένειαν ὡς ἀναγκαῖον εἰς τὴν χρῆσιν αὐτῆς θεωρούμενον μέρος ἐθνικῶν γαιῶν εἶναι τὸ παρ' αὐτῆς συνήθως καλλιεργούμενον μέχρι τεσσαράκοντα μὲν στρεμμάτων, ἀνίσως εἶναι ποτιστικαὶ γαῖαι, ὄγδοήκοντα δέ, ἀνίσως εἶναι πεδιναὶ μὲν, ἀλλ' ὄχι ποτιστικαί, καὶ ἐκάτὸν εἴκοσιν ἀνίσως εἶναι ὄρειναι». Τὸ ἄρθρο αὐτὸ ἀποτελέσει σχεδὸν αὐτοτελὴ νόμο ποὺ ἔλαβε μάλιστα καὶ τὴν προσωνομία «ἐπιεικῆς» καὶ καθοσίωσε κατὰ κάποιον τρόπο ἐπίσημα τὸ δικαίωμα κατοχῆς. Τελικὰ ὅλοι οἱ προγενέστεροι καὶ μεταγενέστεροι νόμοι ποὺ ἀφοροῦσαν παραχωρήσεις ἐθνικῶν γαιῶν, παρέπεμψαν σ' αὐτὸν γιὰ τὴ διαφύλαξη τῶν κατεχομένων γαιῶν ἐκτὸς ἐκεῖνου τῆς προικοδοτήσεως τοῦ 1835 ποὺ δὲν κάνει διάκριση τῶν γαιῶν, ἀκριβῶς γιατί ἀπευθύνεται σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ἐπομένως καὶ στοὺς κατόχους ποὺ μποροῦν νὰ πάρουν ὡς προικοδότηση τὶς κατεχόμενες γαῖες. Τὸ ἄρθρο αὐτὸ γιὰ τὴν προστασία τῶν κατόχων καταργήθηκε ρητὰ μὲ τὸ νόμο ΥΛΑ' τῆς διανομῆς τοῦ 1871.

Στὸ νόμο περὶ φορολογίας τῶν προϊόντων τῆς γῆς τοῦ 1849 ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ: «Τὸ δημόσιον ἐξακολουθεῖ νὰ διατηρῆ εἰς ἑαυτὸ τὴν νομικὴν κατοχὴν ἐπὶ τῶν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ κτημάτων ἐκείνων ἐφ' ὅσων ἐλάμβανε δικαίωμα ἐπικαρπίας μέχρι τέλους τοῦ 1843, ἐκτὸς ἐὰν ἀπώλεσεν αὐτὴν διὰ δικαστικῆς ἀποφάσεως, ἢ δι' ἰδίας παραιτήσεως». Εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι ἡ διάταξη αὐτὴ συνδέεται μὲ τὸν προαναφερθέντα ἐπιεικὴ νόμο τοῦ 1843 καὶ ὀριοθετεῖ τὰ δικαιώματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν κατοχὴ. Ἡ ἄσκηση τοῦ δικαιώματος τῆς κατοχῆς σὲ μία διευρυμένη βάση, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀνάγκασε τὸ κράτος νὰ διαφυλάξῃ τὸν μοναδικὸ σύνδεσμο ποὺ τοῦ ἀπέμενε μὲ τὴν κυριότητα τῶν κτημά-

των του. Ὁ σύνδεσμος αὐτὸς δὲν ἦταν ἄλλος ἀπὸ τὸ δικαίωμα ἐπικαρπίας, πὺ ἀνὰ πᾶσα στιγμή μποροῦσε νὰ τὸ ἐπικαλεστεῖ γιὰ τὴν ἀπόδειξη τῆς κυριότητάς του μέσα σ' ἓνα πλῆθος διεκδικήσεων πὺ τὸ ταλανίζουν σὲ ὅλο τὸ διάστημα μέχρι τῆς διανομῆς τοῦ 1871.

Σὲ γενικὲς γραμμὲς αὐτὴ ἦταν ἡ στάση τοῦ κράτους ἀπέναντι στὴν ἐθνικὴ γῆ καὶ κυρίως ἀπέναντι στοῦ δικαίωμα κατοχῆς τῶν καλλιεργητῶν τῆς.

Ἄς περάσουμε ὅμως τώρα στοὺς ἴδιους τοὺς κατόχους καὶ τὰ προβλήματα πὺ ἔθεσε ἡ σχέση τους μετὰ τὴν ἐθνικὴ γῆ.

Ὁ νόμος τῆς διανομῆς τοῦ 1871 δίνει προτεραιότητα σὲ ὄσους κατέχουν τὴν ἐθνικὴ γῆ, κάτι πὺ ἀποτελεῖ ἐπίσημη ἀναγνώριση μιᾶς πραγματικότητας πὺ προηγήθηκε. Ἡ πραγματικότητα αὐτὴ εἶναι ὅτι ἡ ἐθνικὴ γῆ, σὲ μεγάλο ποσοστὸ τῆς, κατέχεται πολὺ πρὶν ἀπὸ τὴν διανομὴ τῆς.

Τὸ σύνολο τῶν κατεχομένων ἐθνικῶν γαιῶν δὲν εἶναι κάτι σταθερὸ σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς πρὸ τοῦ 1871 περιόδου. Τὸ σύνολο αὐτὸ αὐξάνεται. Οἱ κυριώτεροι λόγοι πὺ μᾶς ὀδηγοῦν σ' αὐτὸ τὸ συμπέρασμα μποροῦν νὰ συνοψιστοῦν στὰ ἀκόλουθα: ἡ κατάτμηση τῆς ἰδιοκτησίας λόγω κληρονομικοῦ δικαίου ἀπαιτοῦσε τὴν ἐξεύρεση νέων ἐδαφῶν, γιὰ τὸ σχηματισμὸ μιᾶς ἐλάχιστης ἰδιοκτησίας. Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἡ ἐσωτερικὴ κίνηση πρὸς τὶς πόλεις δὲν εἶχε στὴν ἐξεταζόμενη περίοδο (1833-1871) σημαντικὲς διαστάσεις γιὰ νὰ ἐξισορροπεῖ τὴ φυσικὴ αὐξηση τοῦ πληθυσμοῦ. Τέλος τὸ φαινόμενο τοῦ ἀγροτικοῦ ἐποικισμοῦ στὴν ἴδια περίοδο, δηλαδὴ τῆς ἀνακατανομῆς τοῦ πληθυσμοῦ σὲ τὸν ἄγροτο μετὰ τὴν κάθοδό του ἀπὸ τὶς ὄρεινὲς περιοχὲς στὶς πεδινές, ὅπου βρίσκονται καὶ οἱ ἐθνικὲς γαῖες, συνιστᾷ ἓναν ἀκόμη λόγο γιὰ τὴν ἐπέκταση τῆς κατοχῆς ἐπὶ ἐθνικῶν γαιῶν.

Τὴν αὐξηση αὐτὴ μποροῦμε νὰ τὴ δοῦμε σ' ἓνα ἐνδεικτικὸ στατιστικὸ ἀπόσπασμα:

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Ἔτος	Ἔκταση ἐθνικῶν καὶ ἰδιοκτητῶν γαιῶν (σὲ στρέμ.)	Καλλιεργούμενα εἶδη
1860	1.856.538	σιτάρι, κριθάρι, καλαμπόκι, ἀραβόσιτος
1864	2.831.782	» » » »

Πηγή: Ἄλ. Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες περὶ Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1867, σ. 58-59.

Ἡ αὐξηση τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν κατὰ ἓνα ἑκατομμύριο στρέμματα στὴ συγκεκριμένη περίπτωσι φαίνεται ἐξαιρετικὰ διογκωμένη γιὰ τὸ χρονικὸ διάστημα σὲ ὅποιο ἀναφέρεται. Γι' αὐτὸ, διατηρώντας τὶς ἐπιφυλάξεις μας γιὰ τοὺς ἀπόλυτους ἀριθμοὺς καὶ κρατώντας μόνο τὴν τάση αὐξησης, ὑποθέτουμε ὅτι αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ ἀφορᾷ σχεδὸν ἀποκλειστικὰ τὶς ἐθνικὲς γαῖες, ἀφοῦ σὲ τὸ διάστημα αὐτὸ δὲν ἔχουμε κανένα νόμο μερικῆς διανομῆς τῆς ἐθνικῆς γῆς γιὰ νὰ αὐξηθεῖ ἡ ἰδιόκτητη γῆ, ἐνῶ οἱ προγενέστεροι νόμοι ἔχουν ἤδη διανύσει τὴν περίοδο τῆς καρποφόρας ὑλοποίησής τους.

Ἐδῶ θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ ἀναφερθοῦμε μὲ συντομία στὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζουν οἱ στατιστικὲς πηγές.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ προβλήματα εἶναι ἤδη γνωστὸ ἀπὸ τὸν 19ο αἰ. Οἱ στατιστικὲς πληροφορίες γιὰ τὸ σύνολο τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν (ἐθνικῶν καὶ ιδιόκτητων) ἀπεικονίζουν τὴν ἔκταση μόνο τῶν καλλιεργουμένων γαιῶν κατὰ τὸ ἔτος τῆς συλλογῆς τῶν πληροφοριῶν, ἐνῶ εἶναι γνωστὸ ὅτι μὲ τὸ ἐπικρατοῦν σύστημα καλλιέργειας, τῆς ἀγρανάπαυσης, κάθε χρόνο κάποια ἐδάφη μένουν ἀκαλλιεργητά. Ἐπομένως μπορεῖ νὰ πληροφοροῦμαστε γιὰ τὸ σύνολο τῶν καλλιεργουμένων ἐκτάσεων μία χρονιά, ἀλλὰ μᾶς ξεφεύγει τὸ σύνολο τῶν ἐδαφῶν ποὺ κατέχονται καὶ συμμετέχουν στὴν ἀγροτικὴ παραγωγή. Ἐπειτα οἱ ἐκτάσεις ποὺ μᾶς παραδίδονται δὲν προέρχονται ἀπὸ καταμετρήσεις, ἀλλὰ προκύπτουν καθ' ὑπολογισμό ἀπὸ τὴν παραγωγή. Δηλαδή τὸ μόνο γνωστὸ στοιχεῖο εἶναι ἡ παραγωγή. Ὑπολογίζεται ἓνας μέσος ὅρος παραγωγῆς κατὰ στρέμμα μὲ τὸν ὁποῖο διαιρεῖται ἡ ὅλικη παραγωγή καὶ βρίσκειται ἡ ἔκταση. Αὐτὸ ὅμως μπορεῖ νὰ γίνῃ μόνο στὰ ἐξαγώγιμα προϊόντα τῶν ὁποίων ἡ ποσότητα μπορεῖ νὰ βρεθεῖ στὰ τελωνεῖα. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα προϊόντα ἡ παραγωγή ὑπολογίζεται ἀπὸ τὴ φορολογία ποὺ κι αὐτὴ μὲ τὴ σειρά τῆς ἔχει τὰ προβλήματά της. Κάτι ἄλλο. Ἡ αὔξηση ποὺ παρατηρεῖται στὶς φυτεῖες εἶναι δύσκολο νὰ διαπιστωθεῖ ἂν πραγματοποιήθηκε ἐπὶ κατεχομένων γαιῶν ποὺ σπέρνονταν ἢ ἐπὶ μὴ κατεχομένων. Ἐπίσης ὁ ἀκριβὴς προσδιορισμὸς τοῦ συνόλου τῶν φυτειῶν δὲν εἶναι δυνατός, ἐφόσον οἱ πηγές μᾶς παρέχουν πληροφορίες ἄλλοτε μόνο γιὰ ὀρισμένα εἶδη φυτειῶν κι ἄλλοτε γιὰ ὅλα τὰ εἶδη ἀλλὰ μὲ διαφορετικὸ μέτρο ὑπολογισμοῦ, δηλαδή κατὰ στρέμμα, κατὰ δέντρο ἢ κατὰ παραγωγή. Τέλος ἀπὸ τίς πηγές ποὺ μετροῦν ὀρισμένα εἶδη φυτειῶν κατὰ δέντρο δὲν μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε κατὰ προσέγγιση κατεχόμενες ἐκτάσεις, γιατί συνήθως ἡ σύνθεση τῶν κτημάτων δὲν εἶναι ἀμιγῆς. Μία ἔκταση συχνὰ φιλοξενεῖ δύο, τρία ἢ καὶ τέσσερα εἶδη φυτειῶν συγχρόνως, ἐνῶ ἡ ὀνομασία τῆς ὑποδηλώνει πιθανὸν τὴν ἀρχικὴ τῆς κατάστασης ἢ τὴ φυτεία ποὺ ἐπικρατεῖ σ' αὐτὴν, π.χ. ἐλαιοπερίβολο, ἀμπελώνας κ.λ.π.

Εἶδαμε λοιπὸν ὅτι ἡ ἐθνικὴ γῆ σὲ μεγάλο βαθμὸ κατέχεται. Ἐπὶ τοῦ ὅμως; Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ταυτότητα τῶν κατόχων καλλιεργητῶν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ κατοχὴ ἐθνικῆς γῆς δὲν λειτουργεῖ μόνο γιὰ τὴν ἀναπλήρωση ιδιοκτησίας, ὅπου αὐτὴ δὲν ὑπάρχει, ἀλλὰ «ἐπιβάλλεται» λόγω τοῦ συστήματος ἀγρανάπαυσης, τὸ ὁποῖο ἀπαιτεῖ παρακαταθήκη γαιῶν. Ἐπομένως οἱ κάτοχοι δὲν πρέπει νὰ εἶναι μόνο ἀκτήμονες ἀλλὰ καὶ ιδιοκτῆτες τῶν ὁποίων ἡ ιδιοκτησία δὲν εἶναι μεγαλύτερη κατὰ 1/3 περίπου ἀπὸ αὐτὴν ποὺ μποροῦν νὰ καλλιεργήσουν. Ἡδὴ ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ Καποδίστρια ὑπάρχουν ἐπίσημες πληροφορίες ὅτι ἐθνικὴ γῆ καλλιεργοῦν καὶ οἱ ἔχοντες ιδιοκτησία.

Ἐπίσης ὁ πειρασμὸς τῆς παρακείμενης σὲ μέσους καὶ μεγαλύτερους κλήρους ἐθνικῆς γῆς δὲν θὰ πρέπει νὰ ἄφηνε ἀδιάφορους τοὺς ιδιοκτῆτες τῶν κλήρων αὐτῶν, ἀφοῦ ἡ ἐνοικίαση τῶν ἐθνικῶν φθαρτῶν κτημάτων δὲν μποροῦσε νὰ

καλύψει τις ανάγκες τών καλλιεργητῶν σὲ ἐδάφη λόγω τῆς περιορισμένης τους ἔκτασης.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εἶδος	Ἐθν. φθαρτὰ κτήματα	Ἐθνικοἰδιόκτητες φυτεῖες
Ἀμπέλια	3.043 στρέμματα	101.454 στρέμματα
Σταφιδῶνες	1.000 στρέμματα	46.948 στρέμματα
Μορεῶνες	60.891 δένδρα	326.066 δένδρα
Ἐλαιῶνες	307.000 ὀκάδες ἐλαίου	315.510 ὀκάδες ἐλαίου
Σῦκα	995 καντάρια	74.830 καντάρια
Βαλανιδόδενδρα	56.649 καντάρια	2.180 καντάρια

Πηγή: Σ. Α. Σπηλιωτάκης, *Στατιστικὴ τῆς Γεωργίας*, Ἀθήνα 1864, σ. 56-59.

Ὅπως βλέπουμε ἀπὸ τὸν πίνακα 2, οἱ μεγαλύτερες ἐκτάσεις ἀφοροῦν τὶς ἐθνικοἰδιόκτητες φυτεῖες, οἱ ὁποῖες ὅμως διέπονται ἀπὸ τὴ σχέση τῆς κατοχῆς, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, καὶ ὄχι τῆς ἐνοικίασης.

Ἐπειτα ἡ ἐνοικίαση φθαρτῶν κτημάτων δὲν ἦταν καὶ τόσο συμφέρουσα γιατί:

α) Τὸ πλεονέκτημα ἀπὸ τὴ μὴ καταβολὴ τῆς ἐπικαρπίας ἔχανε τὴν ἀξία του λόγω τοῦ τρόπου ἐνοικίασης, δηλαδή τῆς δημοπρασίας.

β) Ἡ ἐνοικίαση ἀφοροῦσε φθαρτὰ κτήματα (ἐλαιῶνες, ἀμπελῶνες κ.λ.π.) καὶ ὄχι ἀσκεπὴ γῆ.

γ) Οἱ ὄροι ἐνοικίασης προστάτευαν τὴν ὑπάρχουσα κατάσταση τῶν κτημάτων καὶ ἐπέτρεπαν τὴ βελτίωσή της ὄχι ὅμως καὶ τὴν ἀλλαγὴ τῆς φυσιογνωμίας της. Ἐτσι ὁ ἐνοικιαστὴς τῶν κτημάτων αὐτῶν δὲν μπορούσε, θεωρητικὰ τουλάχιστον, νὰ προχωρήσει χωρὶς κυρώσεις στὴν ἀλλαγὴ καλλιέργειας, ὅποτε τοῦ ἐπέβαλλε τέτοια ἐρεθίσματα ἢ ἀγορά.

δ) Ἡ ἐνοικίαση ὡς προσωρινὴ ἐνοικιὴ σχέση ἀπέτρεπε τὴ δημιουργία στενότερων δεσμῶν μὲ τὴ γῆ καὶ βέβαια ἀπέκλειε τὴν προσδοκία τῆς ιδιοκτησίας.

Γενικὰ ἡ ὑπαρξὴ κατόχων ἐθνικῆς γῆς ποῦ ἦταν ταυτόχρονα καὶ ιδιοκτῆτες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ ιδιόκτητου κλήρου, βεβαιώνεται κάθε τόσο μέσα ἀπὸ τοὺς φορολογικοὺς νόμους.

Δίπλα ὅμως στὴ φυσιογνωμία τῶν κατόχων ἔρχεται καὶ τὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ φυσιογνωμία τῶν καταπατητῶν. Γιὰ νὰ προσεγγίσουμε ὅμως ἕνα τέτοιο πρόβλημα θὰ πρέπει νὰ ἀποφύγουμε πρῶτα ἀπ' ὅλα τὴ σύγχυση τῶν ἐννοιῶν κατοχῆς καὶ καταπάτησης. Ἐχοντας λοιπὸν κατὰ νοῦ τὴ μὴ καταβολὴ τοῦ δικαίωματος τῆς ἐπικαρπίας, τὸν κρίκο ποῦ, ὅπως εἶδαμε, συνέδεε τὸ κράτος μὲ τὴν ιδιοκτησία του, μπορούμε νὰ ἀναζητήσουμε τοὺς μηχανισμοὺς ποῦ διευκόλυναν τὴν καταπάτηση καὶ πρῶτα νὰ δοῦμε πῶς ἦταν κατανεμημένη στὸ χῶρο ἡ ἐθνικὴ ιδιοκτησία.

Ἡ ἔλλειψη ἐθνικοῦ κτηματολογίου μᾶς ἀναγκάζει νὰ σχηματίσουμε μία εἰκόνα γιὰ τὴν κατανομὴ τῆς ιδιοκτησίας αὐτῆς μέσα ἀπὸ τὶς σταδιακὲς διανομές

της. Οί διανομές έσπαζαν τήν ένότητα τών έθνικων κτημάτων και δημιουργούσαν ζώνες ιδιόκτητης γής ανάμεσα στην έθνική, με άποτέλεσμα όλο και περισσότεροι ιδιόκτητοι κλήροι να συνορεύουν με έθνική γή. 'Από τήν άλλη, ή γνώση για τήν άκριβή έκταση τόσο τών ιδιόκτητων κλήρων όσο και τών έθνικων τεμαχίων ήταν έλλιπής. "Όσον άφορᾷ τήν ιδιόκτητη γή, αυτή ή έλλιπής γνώση δέν στηρίζεται τόσο στην άδυναμία καταμέτρησης τής γής όσο σε μία όλική-μορφολογική αντίληψη του χώρου στον 19ο αϊ., όπου μία άκίνητη ιδιοκτησία προσδιορίζεται κυρίως από τή θέση και τὰ όρια και μερικές φορές τήν ιδιαίτερη όνομασία της ή και τήν παραγωγικότητά της και δευτερευόντως από τήν έκταση. Με βάση τὰ δύο αυτά στοιχεία, δηλαδή τή δημιουργία ζωνων ιδιόκτητης γής από τὰ πρώην έθνικά κτήματα και τή χρησιμοποίηση τών όρίων ως βασικό κριτήριο προσδιορισμού τών κτημάτων, ο καθένας που συνόρευε με έθνική γή μπορούσε να τήν καταπατήσει τόσο όσο χρειαζόταν για να μην άλλιωθει ή φυσιογνωμία του κτημάτος του, αλλά ούτε και του έθνικου. Έτσι ή καταπάτηση δέν πρέπει να έννοηθεί μόνο σαν άρπαγή και «άφαίρεση» από τὸ χάρτη κάποιων μεγάλων έθνικων κτημάτων αλλά κυρίως σαν άθροισμα μικρών καταπατήσεων που διαδραματίστηκαν στα σύνορα ιδιόκτητης και έθνικης γής.

Περνώντας τώρα στα καθαυτό ζητήματα κατοχής, ἄς δοῦμε πῶς μπορούσε να άποκτησει κανείς δικαίωμα κατοχής επί έθνικης γής.

Ήδη από τήν εποχή τής Τουρκοκρατίας όποιος ήθελε μπορούσε να λάβει δικαίωμα κατοχής επί άκαλλιεργητων εκτάσεων, για τὸ όποιο εκδιδόταν ο σχετικός τίτλος, τὸ ταπί. Τὸ δικαίωμα αυτό ήταν κληρονομητὸ και μπορούσε να μεταβιβαστεί με πώληση. Μετά τήν Έπανάσταση αυτό τὸ δικαίωμα κατοχής επί τής γής που έθνικοποιήθηκε για τήν καλλιέργεια δημητριακων δέν άπαγορεύτηκε· αντίθετα έγινε, όπως είδαμε, αντικείμενο προστασίας του ίδιου του κράτους.

Σ' όλη τήν έξεταζόμενη περίοδο (1833-1871) δέν εκδόθηκε κανένα νομοθέτημα που να όρίζει τή διαδικασία άπόκτησης δικαιώματος κατοχής. 'Από άλλες πηγές μαθαίνουμε ότι τὸ δικαίωμα αυτό μπορούσε να άποκτηθεί μετά από σχετική άδεια τών οικονομικων εφόρων. Μέχρι στιγμής όμως δέν μᾶς είναι γνωστὸ ποιά ήταν ή ανταπόκριση τών καλλιεργητων σε μία τέτοιου είδους άπαίτηση του Δημοσίου. Φαίνεται ότι ή πλειοψηφία τών καλλιεργητων προέβαινε στην κατοχή χωρίς άδεια ή στην καλύτερη περίπτωση με προφορική άδεια. Έδῶ όμως θὰ πρέπει να πούμε ότι ήδη πριν από τήν Έπανάσταση, κατά τὸ τέλος του 18ου και αρχές του 19ου αϊ., έχει αρχίσει να σημειώνεται ή μετακίνηση πληθυσμων προς τὸν πεδινὸ χώρο, όπου κατεξοχήν βρίσκονται οί τουρκικές ιδιοκτησίες και μετέπειτα έθνικές γαίες. Έπομένως ένα μεγάλο μέρος τών έθνικων γαιων πρέπει να κατέχεται από τήν αρχή κιόλας τής Έπανάστασης, ως φυσική συνέχεια μιᾶς σχέσης με τήν καλλιεργούμενη γή που προηγήθηκε (κατοχή, άγροληψία).

'Αλλά πῶς έννοούμε αυτή τήν κατοχή και μέχρι πού μπορούσε να φτάσει; Στεκόμαστε για λίγο στον νόμο τής διανομής του 1871 και διαβάζουμε: «πᾶσα πώλησις κατοχής επί έθνικης γής είναι άκυρος από τής δημοσιεύσεως του πα-

ρόντος νόμου». Τὸ χωρίο αὐτὸ μὲ ὅλες τὶς σχετικὲς συζητήσεις τῆς Βουλῆς ποὺ κρύβει πίσω του ἔρχεται νὰ ἀποδυναμώσῃ τὴν ἄποψη ὅτι οἱ καλλιεργητὲς ἐθνικῆς γῆς βρίσκονται σὲ σχέση ἐνοικιαστῆ-ιδιοκτητῆ μὲ τὸ κράτος. Τὸ κληρονομητὸ δικαίωμα κατοχῆς, ποὺ ὁμολογεῖται ἀπὸ πολλὲς πηγές, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ δυνατότητα μεταβίβασης λόγω πωλήσεως ἢ καὶ ἄλλων αἰτιῶν. Προσπερνώντας τὴ νομιμότητα αὐτῶν τῶν μεταβιβάσεων, ἢ ὅποια ὅπως φαίνεται τυπικὰ δὲν ὑπῆρχε, φτάνουμε σὲ δύο βασικὰ ἐρωτήματα: α) ποιά πραγματικὰ ἦταν ἡ θέση τῶν καλλιεργητῶν ἐθνικῶν γαιῶν καὶ β) οἱ δύο νόμοι τῆς διανομῆς τοῦ 1871 ἦρθαν νὰ ἀνατρέψουν ἢ νὰ νομιμοποιήσουν μία προϋπάρχουσα κατάσταση;

Ξεκινώντας ἀπὸ τὸ πρῶτο ἐρώτημα, ἓνα σύνολο δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων τῆς περιόδου 1840-1880 μᾶς δείχνει ὅτι ἡ κατοχὴ ἐθνικῆς γῆς δὲν περιοριζόταν στὴν ἄδεια καλλιέργειας ὀρισμένης ἔκτασης. Τὸ ὅτι ἡ κατοχὴ μπορούσε νὰ κληρονομηθεῖ, βοηθοῦσε στὴ μονιμότερη σύνδεση τῶν καλλιεργητῶν μὲ τὴ γῆ, μὲ ἐπιπτώσεις τόσο στὸν προσανατολισμὸ τῶν καλλιεργειῶν ὅσο καὶ στὴν ψυχολογία τῶν καλλιεργητῶν. Αὐτὸ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ υἱοθετηθοῦν συμπεριφορὲς ποὺ πλησιάζουν ἐκεῖνες τῆς τέλειαις ιδιοκτησίας. Ἔτσι στὰ παραπάνω ἐγγράφα οἱ ἐθνικὲς γαῖες γίνονται ἀντικείμενο πώλησης, δωρεᾶς, διανομῆς, πλειστηριασμοῦ, παραχώρησης, προίκας, ἀνταλλαγῆς, διαθήκης. Οἱ πράξεις αὐτὲς καλύπτουν ὅλο τὸ γεωγραφικὸ χῶρο ὅπου ὑπάρχει ἐθνικὴ γῆ, κυρίως ὅμως τὴν Πελοπόννησο, καὶ ἀφοροῦν ὄχι μόνον ἀσκεπὴ γῆ ἀλλὰ καὶ φυτεῖες. Οἱ συμβαλλόμενοι εἴτε ἀναφέρουν ἀπλῶς ὅτι τὸ ἀντικείμενο εἶναι ἐθνικὴ γῆ, εἴτε παραλείπεται κι αὐτὸ —καὶ ἡ ιδιότητα τοῦ κτήματος γίνεται γνωστὴ ἀπὸ ἄλλες πηγές— εἴτε εἶναι πιὸ ἀναλυτικοί, ὅποτε ἐκεῖ βλέπουμε μία κλίμακα μεταβιβαζόμενων δικαιωμάτων ποὺ ξεκινáει ἀπὸ τὴν ἀπλὴ κατοχὴ καὶ φτάνει στὴν πλήρη κυριότητα. Σὲ ὅλες ὅμως τὶς περιπτώσεις, ὅπου ἀναφέρεται τὸ Δημόσιο, τὶς ὑποχρεώσεις ἀπέναντι σ' αὐτὸ τὶς ἀναλαμβάνει ὁ ἀποδέκτης τοῦ κτήματος, ιδιαίτερα στὶς μεταβιβάσεις ποὺ γίνονται μετὰ τὸ 1871, γιατί στὶς μεταβιβάσεις πρὶν ἀπὸ τὴ χρονιὰ αὐτὴ δὲν ἀναφέρονται πάντα τὰ δικαιώματα τοῦ Δημοσίου. Τὸ ὑπάρχον δείγμα τῶν συμβολαίων δὲν εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ βγοῦν κάποια συμπεράσματα, ὅσον ἀφορᾷ τὶς τιμὲς τῶν γαιῶν ἢ ἄλλα ποσοτικὰ στοιχεῖα, ἀλλὰ εἶναι ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴν ἀποδέσμευση ὀρισμένων πρακτικῶν. Ἔτσι τὸ γεγονός ὅτι οἱ πράξεις μεταβίβασης συντάσσονται ἐνώπιον δημοσίου προσώπου, τοῦ συμβολαιογράφου, καὶ πολὺ περισσότερο μεταγράφονται ἐνώπιον ἐνὸς ἄλλου δημοσίου προσώπου πάλι, χωρὶς νὰ καταγγέλλεται πούθενά τὸ ἀντικείμενο τῆς συναλλαγῆς, δὲν σημαίνει ὅτι ἀποκτοῦν κύρος κάποιες ἐξαιρέσεις, ἀλλὰ ὅτι βγαίνει στὴν ἐπιφάνεια αὐτὸ ποὺ εἶναι καθημερινό, συνηθισμένο καὶ πανθομολογούμενο.

Ἄς σταθοῦμε γιὰ λίγο σὲ ἓνα εἶδος αὐτῶν τῶν μεταβιβάσεων ποὺ εἶναι καὶ τὸ πιὸ συχνό, τὴν πώληση. Μία τέτοια πώληση μᾶς στρέφει σὲ δύο κατευθύνσεις: γιατί πούλαει ὁ κάτοχος καὶ γιατί ἀγοράζει ὁ μέλλον κάτοχος. Ἡ ἀπάντηση γιὰ τὸν πωλητὴ θὰ πρέπει νὰ βρισκεται στὴν πεποιθῆση ὅτι εἶναι ιδιοκτητῆς, μία

πεποιθήση που δὲν ἀγνοεῖ τὰ δικαιώματα τοῦ κράτους πάνω στὴν ἐθνικὴ γῆ, ἀλλὰ στηρίζεται στὴν προσδοκία μιᾶς τελικῆς λύσης μέσα ἀπὸ τὴ δωρεὰν διανομὴ. Ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀγοραστή, μία τέτοια ἀγορὰ δείχνει βέβαια τὴν πεποίθησή τῆς ιδιοκτησίας που ἔχει καὶ ὁ πωλητὴς ἀλλὰ πολὺ περισσότερο δείχνει τὴ δυσκολία ἀγορᾶς ἐθνικῆς γῆς ἀπὸ τὸ κράτος μέσω τῆς δημοπρασίας, τῆς ὁποίας τὸ ἀποτέλεσμα δὲν εἶναι καθόλου σίγουρο πῶς θὰ ἀποβεῖ πρὸς ὄφελός του. Ἐπειτα, ἡ ἔλλειψη διαθέσιμης ιδιόκτητης γῆς πρὸς ἐκποίηση ἦταν φυσικὸ νὰ περιορίζει τὶς ἐπιλογὲς τῶν ἐνδιαφερομένων στὴν κατοχὴ ἐθνικῆς γῆς ἢ στὴν ἀγορὰ τῆς ἀπὸ ἄλλον κάτοχο. Ἡ ἀντίφαση που φαίνεται νὰ ὑπάρχει ἀνάμεσα στὸ φαινόμενο τῆς πώλησης κατοχῆς καὶ στὸ βεβαιωμένο γεγονός τῆς ἀφθονίας ἐθνικῆς γῆς θὰ πρέπει νὰ ὀφείλεται στὸ ἐξῆς: τὰ καλύτερα τεμάχια ἐθνικῆς γῆς ἤδη κατέχονται καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς «καλύτερα» δὲν σημαίνει μόνο τὰ εὐφορότερα ἀλλὰ καὶ τὰ πιὸ ἐξυηρητικὰ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς θέσης τους. Ἐπομένως, στὴ βάση μιᾶς ὀρθολογικότερης ὀργάνωσης τῆς παραγωγῆς, τὰ καλύτερα τεμάχια εἶναι ἐκεῖνα που ποτίζονται, ἐκεῖνα που βρίσκονται κοντὰ σὲ οἰκισμένο χῶρο, που ἡ σύνδεσή τους μὲ τὴν ἀγορὰ εἶναι πιὸ εὐκολὴ καὶ τὸ ἴδιο εὐκολὴ καὶ ἡ ἐποπτεία τους, εἴτε πρόκειται γιὰ τυχὸν καταπάτησή τους εἴτε γιὰ τὶς καταχρήσεις στὴν εἴσπραξη τῶν φόρων. Καλύτερα εἶναι ἀκόμη ἐκεῖνα που μποροῦν νὰ ἐξασθενίσουν τὸν κατακερματισμὸ τῆς ιδιοκτησίας καὶ νὰ ἀξιοποιήσουν ἀποτελεσματικότερα τὸ ὑπάρχον δυναμικὸ τῶν ἀροτριώντων ζώων. Σὲ ἐνίσχυση τῆς ἄποψης αὐτῆς ἔρχονται καὶ οἱ συμβολαιογραφικὲς πράξεις ἀνταλλαγῆς ιδιοκτησιῶν κτημάτων μὲ ἐθνικά. Γενικὰ ὅμως τὸ γεγονός καὶ μόνο ὅτι ἡ ἐθνικὴ γῆ πωλεῖται ἀπὸ κάτοχο σὲ κάτοχο δείχνει ὅτι ἡ γῆ αὐτὴ δὲν εἶναι ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὸ ἐμπορευματικὸ κύκλωμα καὶ σὰν κεφάλαιο μπορεῖ νὰ διατεθεῖ ἀπὸ τοὺς κατόχους παρὰ τὴν ἔλλειψη τῆς κυριότητος ἀπὸ νομικὴ ἄποψη.

Μία συμβολαιογραφικὴ πράξη που θὰ μπορούσαμε νὰ δοῦμε ἀκόμη εἶναι τὰ προικοσύμφωνα. Σ' αὐτά, μεταξὺ ἄλλων κινητῶν καὶ ἀκινήτων πραγμάτων, δίνεται ὡς προίκα καὶ ἐθνικὴ γῆ. Ἐδῶ αὐτὸ που μᾶς ἐνδιαφέρει κυρίως εἶναι ὅτι ἡ κατοχὴ ἐθνικῆς γῆς ἐκτείνεται καὶ στὴν κάλυψη κοινωνικῶν ἀναγκῶν, ὅπως ἡ «ἀποκατάσταση» τῶν γυναικῶν. Κι ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν πώληση, ἡ πεποίθησή τῆς ιδιοκτησίας ὑπάρχει καὶ στὸν προικοδοτούμενο που ἀποδέχεται τὴν ἐθνικὴ γῆ, τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζει ὅπως καὶ τὰ ιδιόκτητα πράγματα, σύμφωνα μὲ τὸ προικῶ δικαίωμα.

Ὅλες αὐτὲς οἱ πράξεις, καθὼς καὶ ἄλλες που ἔρχονται νὰ καλύψουν μὲ δωρεὰς ἢ παραχωρήσεις κάποιες ἠθικὲς ὑποχρεώσεις, μᾶς ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ σχέση καλλιεργητῶν καὶ ἐθνικῆς γῆς δὲν εἶναι ἀπλῶς μία σχέση ἐνοικιαστικῆς-ιδιοκτητικῆς. Ὅταν κάποιος μπορεῖ νὰ μεταβιβάσει τὴν κατεχόμενη ἀπ' αὐτὸν ἐθνικὴ γῆ μὲ ὅποιονδήποτε τρόπο καὶ μπορεῖ νὰ κάνει ὅποιονδήποτε ἐπεμβάσεις πάνω σ' αὐτήν, σὲ τι διαφέρει αὐτὴ ἢ κατοχὴ ἀπὸ τὴν τέλεια ιδιοκτησία; Διαφέρει στὴν καταβολὴ τοῦ δικαιώματος ἐπικαρπίας καὶ στίς ἐπιπτώσεις που ἔχει ἡ ἔλλειψη κυριότητος στὸν δανεισμὸ.

Ἡ ἐπικαρπία (10-25% ἐπὶ τοῦ ἀκαθάριστου προϊόντος), μαζί με τὴ δεκάτη καὶ τοὺς δημοτικούς φόρους, ἀφαιροῦσε ἕνα σημαντικό ποσοστὸ τῆς παραγωγῆς. Σ' αὐτὰ ἔρχονται νὰ προστεθοῦν οἱ καταχρήσεις τῶν φοροεισπρακτόρων, καθὼς καὶ ἡ ἀδυναμία νὰ λειτουργήσῃ ἡ ἀγροτικὴ πίστη με ἀσφαλεῖς τίτλους κυριότη-
τας στὰ πλαίσια τοῦ ἐνυπόθηκου δανεισμοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας. Πράγματι ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα ἀπὸ τὴν ἴδρυσή της κίόλας δὲν συμερίστηκε τὴ στάση τοῦ κράτους ἀπέναντι στοὺς κατόχους ἐθνικῆς γῆς καὶ ἀπέκλεισε τὰ ἐθνικὰ κτήματα ἀπὸ τὸν ἐνυπόθηκο δανεισμὸ της. Μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα περιμένουμε νὰ βρεθοῦμε μπροστὰ σὲ μία ἐκρηκτικὴ κατάσταση. Σ' ὅλη ὁμως τὴν περίοδο ποὺ ἐξετάζουμε ἡ ἀπουσία κοινωνικῶν ἐντάσεων με ἀντικείμενο τὴ διανομὴ τῆς γῆς μᾶς ἀναγκάζει ἢ νὰ μειώσουμε τὴν ἐπίδραση καθενὸς ἀπὸ τοὺς παραπάνω παράγοντες ἢ νὰ ἀναζητήσουμε κάποιους ἄλλους παράγοντες ποὺ νὰ λειτούργησαν ἀντισταθμιστικά. Γιὰ παράδειγμα, ὑπάρχει ἡ ἐπικαρπία ἢ ὁποῖα ὁμως ἀπὸ τὴ μιὰ δὲν καταβάλλεται στὸ ἀκέραιο κι ἀπὸ τὴν ἄλλη βρίσκεται πάντοτε χαμηλότερα ἀπὸ τὰ ποσοστὰ ἐκμίσθωσης ιδιόκτητων γαιῶν ποὺ κυμαίνονται ἀπὸ 15-50% τῆς παραγωγῆς. Ὑπάρχει ἔλλειψη ἀσφαλῶν τίτλων ιδιοκτησίας γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ δανεισμὸ· ὁμως θὰ πρέπει νὰ θυμόμαστε ὅτι ἕνα μέρος τῶν καλλιεργητῶν ἐθνικῆς γῆς εἶναι καὶ κύριοι κάποιου μικροῦ ιδιόκτητου κλήρου, τὸν ὁποῖο μποροῦν νὰ ὑποθηκεύσουν γιὰ τὴν ἐξασφάλιση χαμηλότερου ἐπιτοκίου. Ὑπάρχει ἔλλειψη ἀσφαλῶν τίτλων ιδιοκτησίας γιὰ τὸν ἐνυπόθηκο δανεισμὸ στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα, ἀλλὰ ἡ ἔλλειψη αὐτὴ δὲν εἶναι ὁ μόνος λόγος ποὺ δὲν ἀναπτύχθηκε ἡ ἀγροτικὴ πίστη. Μεγάλο μέρος τῶν αἰτήσεων δανείων ἀπορρίπτεται γιὰ λόγους ποὺ ἔχουν σχέση με ζητήματα δικαίου, ἐθιμικοῦ καὶ ἐπίσημου, ὅπως καὶ με ζητήματα συμπεριφορῶν τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας: γιὰ παράδειγμα, κτήματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐκδοθεῖ ἐπίσημα παραχωρητήρια τοῦ Ὑπουργείου Οἰκονομικῶν δὲν γίνονται δεκτὰ γιὰτὶ δὲν ἔχουν μεταγραφεῖ.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἐξοβελίζουν τὶς ἐπιπτώσεις ποὺ ἐπισημάναμε ἀπὸ τὴ μὴ διανομὴ τῆς ἐθνικῆς γῆς γιὰ πενήντα χρόνια. Βοηθοῦν ὁμως στὸ νὰ προσδιορίσουμε τὴν πραγματικὴ βαρύτητα ποὺ εἶχε κάθε ἕνας ἀπὸ τοὺς παραπάνω παράγοντες στὴν ἀνάπτυξη τῆς ἐλληνικῆς γεωργίας, δηλαδὴ ἡ ὑπαρξὴ ἐθνικῆς γῆς, ἡ διατήρηση τοῦ συγκεκριμένου φορολογικοῦ συστήματος, ἡ ἐπιβολὴ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου κ.ἄ.

Συνοψίζοντας μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἀδυναμία τοῦ κράτους νὰ διανείμει τὴν ἐθνικὴ γῆ ἄφησε στοὺς καλλιεργητὲς τὴ δυνατότητα νὰ δημιουργήσουν ἕνα δικό τους καθεστῶς σχέσεων με τὴ γῆ αὐτὴ, ἐμπνεόμενο ἀπὸ τὴ μιὰ ἀπὸ τὸ προεπαναστατικὸ καθεστῶς κατοχῆς γῆς καὶ διαμορφωνόμενο ἀπὸ τὴν ἄλλη εἴτε ἀπὸ τοὺς προσανατολισμοὺς ποὺ ἔδινε ἡ ἀγορὰ εἴτε ἀπὸ τὶς ἀνάγκες ποὺ διεῖπαν τὴ νεοελληνικὴ κοινωνία. Αὐτὴ τὴν κατάσταση ποὺ δημιουργήθηκε, τὸ κράτος τὴν ἀποδέχτηκε καὶ τὴν προστάτεψε στὰ πλαίσια μᾶς δημοσιονομικῆς ἀλλὰ καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς. Ἐτσι σὲ κάθε περίπτωση, εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ τὴ φορολο-

γία είτε για την κατοχή είτε για την εκποίηση εθνικής γης, τὸ κράτος δὲν ἔκανε τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀποδέχεται μία διαμορφωμένη κατάσταση. Οἱ δύο νόμοι τῆς διανομῆς τοῦ 1871 ἀπ' ὅλες τὶς ἀπόψεις ἐπιβεβαιώνουν αὐτὴ τὴ θέση: προτεραιότητα στοὺς κατόχους, νομιμοποίηση τῶν πωλήσεων, ἀποδοχὴ τῶν ὑποθηκῶν. Οἱ καλλιεργητὲς ἐθνικῶν γαιῶν ἀπόκτησαν μία ἐμπράγματη σχέση, διαρκὴ καὶ ἰσχυρὴ, μὲ τὴν καλλιεργούμενη γῆ, ἀπολαμβάνοντας τὶς περισσότερες φορὲς τὰ πλεονεκτήματα τοῦ τέλειου ἰδιοκτήτη. Ἡ μαρτυρούμενη ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν γιὰ τὴν καλλιέργεια μεγάλων ἰδιοκτητην κτημάτων μὲ τὸ παράπονο ποὺ τὴ συνοδεύει σχεδὸν πάντα, ὅτι ὄλοι καλλιεργοῦν ἐθνικὲς γαῖες, δείχνει τὴν ἀνεκτὴ θέση τῶν καλλιεργητῶν ἐθνικῶν γαιῶν. Πρόκειται γιὰ μία κατάσταση ποὺ συνοψίζεται πολὺ ὠραῖα στὴ ρήση τοῦ Π. Καλλιγᾶ στὸν *Θάνο Βλέκα* ὡς νέο αἶνιγμα τῆς Σφίγγας: «γῆ ἄνευ ἀνθρώπων καὶ ἄνθρωποι ἄνευ γῆς».

Πηγές - Βιβλιογραφία

Ἡ βιβλιογραφία ποὺ ἀκολουθεῖ δὲν εἶναι ἐξαντλητικὴ. Ἀποτελεῖται μόνο ἀπὸ τὸ βασικὸ ἀρχεῖο καὶ βιβλιογραφικὸ ὕλικὸ στὸ ὁποῖο στηρίχτηκαν οἱ ὑποθέσεις ἐργασίας τοῦ κειμένου.

Ἀρχεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Παλιγγενεσίας, ἔκδοση Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων, τ. 1 καὶ 3, Ἀθήνα 1971.

Ἀρχεῖο Ἐλεγκτικοῦ Συνεδρίου, Παραχωρητήρια γαιῶν (τὸ Ἀρχεῖο περιλαμβάνει 261 κατάστιχα στὰ ὁποῖα ἔχουν καταχωριστεῖ οἱ παραχωρήσεις ἐθνικῶν γαιῶν).

Βεργόπουλος Κ., *Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα: ἡ κοινωνικὴ ἐνωμάτωση τῆς γεωργίας*, γ' ἔκδοση, Ἀθήνα (α' ἔκδοση 1975), Ἐξάντας.

Γενικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν λογαριασμῶν τῶν οἰκονομικῶν διαχειρίσεων τοῦ 1845 καὶ 1846 καὶ τοῦ ἀπολογισμοῦ τῆς χρήσεως 1845 (ὑποβλήθηκε ἀπὸ τὸ Ἐλεγκτικὸ Συνέδριο στὸ βασιλιὰ Ὅθωνα τὸ 1854).

Ἐφημερὶς τῆς Κυβερνήσεως, τ. 1 (1833-1842), 2 (1843-1854), 3 (1855-1864) (ἀνατύπωση) καὶ οἱ τόμοι τῶν ἐτῶν 1865-1871.

Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς, περίοδος Γ', Σύνοδος Β', τ. Α' καὶ Β', 1871.

Ἱστορικὸ Ἀρχεῖο τῆς ΕΤΕ, Σειρὰ Δάνεια, ΙΑ' Αἰτήσεις Δανείων, φάκ. 1-90.

Μανσόλας Ἀ., *Πολιτειογραφικαὶ πληροφορίες περὶ Ἑλλάδος*, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, Ἀθήνα 1867 (ἐπανεκδόση Ν. Καραβία, Ἀθήνα 1980).

Μάουρερ Γκ. Α., *Ὁ Ἑλληνικὸς Λαός*, Χαϊδελβέργη 1835, ἑλλ. μεταφράση Ὁλγας Ρομπάκη, εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια-σχολιασμός Τάσου Βουρνᾶ, ἔκδ. Τολιδῆ, Ἀθήνα 1976.

Μπελιά Ἐ., «Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς Λακωνίας κατὰ τὴν Καποδιστριακὴν περίοδον», ἀνάτ. ἀπὸ περ. *Λακωνικαὶ Σπουδαί*, τ. Γ', Ἀθήνα 1977.

Νάκος Γ., *Τὸ νομικὸ καθεστῶς τῶν τέως δημοσίων ὀθωμανικῶν γαιῶν: 1821-1912*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1984.

Παναγιωτόπουλος Β., «Ἡ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση καὶ ἡ Ἑλλάδα, 1832-1871», στὸ: *Ἐκσυγχρονισμός καὶ βιομηχανικὴ ἐπανάσταση στὰ Βαλκάνια τὸν 19ο αἰ.*, Ἀθήνα, Θεμέλιο, 1980.

- Παναγιωτόπουλος Β., «Δημογραφικές εξελίξεις», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ', Αθήνα, Έκδοτική Αθηνών, 1975, σ. 152-158.
- Πανταζόπουλος Ν., *Τὸ διὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 θεσπισθὲν δίκαιον καὶ οἱ Ἕλληνας νομικοί*, Θεσσαλονίκη 1971.
- Πανταζόπουλος Ν., *Ἀστικός Κώδιξ καὶ ἐθνικὸν δίκαιον*, Αθήνα 1945.
- Στατιστικὴ τῆς Γεωργίας*, πρόλογος Σ. Α. Σπηλιωτάκη, ἔκδ. Γραφείου Δημοσίου Οικονομίας, Αθήνα 1864.
- Τσουκαλάς Κ., *Ἐξάρτηση καὶ ἀναπαραγωγή. Ὁ κοινωνικὸς ρόλος τῶν ἐκπαιδευτικῶν μηχανισμῶν στὴν Ἑλλάδα (1830-1922)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1977.

ΕΥΗ ΚΑΡΟΥΖΟΥ

ΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ (1864 - 1952)*

Η μελέτη αυτή πηγάζει από τη διαπίστωση, ότι η απόκτηση από τις γυναίκες των πολιτικών τους δικαιωμάτων έχει τη δική της ιστορία, μια ιστορία που δεν έχει γραφτεί και δεν έχει αποτυπωθεί στη συλλογική μνήμη.

Ι. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΑΞΙΟΝΕΣ

Α'. Η επιλογή του 1864 ως χρονικής αφετηρίας της μελέτης, προέκυψε απ' τη διαπίστωση, ότι η κατοχύρωση της πολιτικής ισότητας των γυναικών συνιστά τμήμα της ιστορίας της καθολικής ψηφοφορίας, παρόλο που η σύγχρονη ιστοριογραφία εξακολουθεί να μας βεβαιώνει πως η καθολική ψηφοφορία στην Ελλάδα καθιερώθηκε το 1864, ταυτίζοντας την ιστορία του θεσμού με τη διαδικασία απονομής πολιτικών δικαιωμάτων στον αντρικό πληθυσμό και μόνο. Εξάλλου, στην πορεία της έρευνας έγινε φανερό, πως για να γίνουν κατανοητές οι ιδιαιτερότητες της απονομής πολιτικών δικαιωμάτων στις γυναίκες, έπρεπε να μελετηθεί το θέμα συγκριτικά.

Β'. Οι φεμινιστικοί αγώνες για την πολιτική ισότητα των δύο φύλων στόχευαν στην κατάργηση του αποκλεισμού των γυναικών από τους πολιτικούς θεσμούς. Επομένως, η ιστορία των γυναικείων πολιτικών δικαιωμάτων αποτελείται αφενός από την κατανόηση του τι σήμαινε για την κοινωνική θέση των γυναικών

* Το άρθρο αυτό είναι μια πρώτη, πολύ γενική προσέγγιση στο θέμα, το οποίο θα αποτελέσει τη διδακτορική μου διατριβή. Προήλθε από ομιλία στην Ε.Μ.Ν.Ε. που έγινε τον Ιούνιο του 1987.